

Jože Toporišič

BESEDNI RED
V SLOVENSKEM KNJIŽNEM JEZIKU*

Eno zelo zanimivih poglavij sintakse je gotovo poglavje o besednem redu. Ker je tudi eno najtežjih, se ne čudimo, da v slovenščini, ki je sintaktično manj raziskana, še ni dognano. Posebno skromno je to vprašanje obdelano v naši tradicionalni Slovenski slovnici več avtorjev.¹ Tu ne najdemo zbranih niti tistih pozitivnih izsledkov o slovenskem besednem redu, do katerih so slovenski jezikoslovci, npr. F. Metelko,² M. Murko,³ S. Škrabec⁴ ali A. Breznik⁵ že prišli. Tako glede pravil o stavi besed v slovenskem knjižnem jeziku še danes upravičeno lahko rečemo z Breznikom: »[V besednem redu] so slovniciarji še tako malo preiskali, da bi po njih pravilih ljudje še do danes ne mogli govoriti, ako bi jim Bog ne bil že prej vdihnil znanje govora. In že podana pravila, ki se oznanjajo po slovnica, so tako plitva, da bi se ljudje naveličali govoriti, ako bi se ravnali po njih.«⁶

Tudi ta razprava ne bo zadnja,⁷ vse rešujoča beseda o besednem redu v slovenskem knjižnem jeziku: skušala pa bo na podlagi enotnega nazora rešiti glavna vprašanja in pri tem oteti pozabe vse tisto, kar je bilo o besednem redu pozitivnega povedanega že doslej.

*

* Teze te razprave so bile predložene slavistični javnosti v (šapirografiranem) predavanju tujim slavistom na seminarju slovenskega jezika, literature in kulture, avgusta 1966.

¹ Prim. Bajec, Rupel, Kolarič: Slovenska slovnica 1964, 346—349.

² Lehrgebäude der Slowenischen Sprache im Königreich Illyrien und in den benachbarten Provinzen, Laibach 1825, str. 261—264.

³ Enklitike v slovenščini, Letopis Matice slovenske 1892, 71—86.

⁴ Cvetje z vertov sv. Frančiška XIV/1895, zvezek 4 in 5.

⁵ Besedni red v govoru, Dom in svet 1908, 222—230, 258—267.

⁶ DS 1908, 222.

⁷ Sam sebi sem o besednem redu pisal v svoji disertaciji Pripovedna dela F. S. Finžgarja (Ljubljana 1964) v poglavju o stilu (str. 209—266), v knjigi Slovenski jezik, Zagreb 1961, 50—54, in v radijskem pogovoru Stilska vrednost besednega reda, objavljenem v knjigi Jezikovni pogovori, Ljubljana 1965, 176 do⁵ 181. Prim. še Slovenski knjižni jezik 2 (Maribor 1966), str. 72—73.

Najprej nekaj splošnega o vrstah besednega reda in o kriterijih, ki odločajo o zaporedju posameznih besed in delov sporočila.

Pri vrstah besednega reda je treba predvsem ločiti stilsko nevtralnno od zaznamovane (markirane) stave (npr. *lepo mesto — mesto lepo*). Naši starejši slovničarji⁸ so to razliko dolgo upoštevali in ločili naravni in umetni besedni red.⁹ Naravni jim je bil v veliki meri tisti, ki ga danes imenujemo stilsko nevtralnega, umetni predvsem tisti, ki zanj sedaj pravimo, da je stilsko zaznamovan.¹⁰

STILSKO NEVTRALNA STAVA

Pri naravnem besednem redu ločimo stalno in prosto stavo. Stalno imamo npr. v zaporedju klitik ali atributa in njegove odnosnice, prosto pa v zaporedju stavčnih členov kot so predikat, subjekt, objekti in adverbiali, deloma tudi med koordiniranimi deli sporočila.

Kriteriji za razvrstitev delov sporočila je pri stilsko nevtralni rabi v naravnem prostem besednem redu tako imenovana členitev po aktualnosti,¹¹ v naravnem stalnem pa preprosto običaj v danem jeziku. V umetnem besednem redu je glavni kriterij hotenje govorečega (pišočega), da na del svojega sporočila obrne prav posebno pozornost,¹² le v poeziji odloča o njem tudi upoštevanje metrične sheme in rimanja.¹³

⁸ Npr. Janežič (prim. deseto izdajo njegove slovnice str. 275 in 278).

⁹ Breznik je to delitev zavrnil in s tem napravil usodno napako. V svojo škodo obojega ne loči načelno niti Slovenska slovnica več avtorjev. Pač pa je že Breznik opozoril na deloma nepravilno pojmovanja umetnega besednega reda pri starejših slovenskih slovničarjih, saj so med drugim imeli za umetni besedni red vsako sosledje predikat — subjekt.

¹⁰ O tem je govoril — dobro — že Metelko. Janežič je prišteval sem tudi odnos adverbiale načina — predikat, kar je Breznik pravilno zavrnil (DS 1908, 229), a Slovenska slovnica 1964 še vedno enako trdi (str. 548, točka 2).

¹¹ Nastavke tako imenovane členitve po aktualnosti imamo že pri Metelku, ko piše, da je položaj predikata pred subjektom »odvisen od namena govorečega« (str. 261), in Škrabcu, ko meni: »Prej imenujem, na kar prej, mislim.« (Cvetje XX/1908, zv. 10, str. c.) Utemeljil pa jo je A. Breznik v razpravi, citirani pri 5.

¹² V tej zvezi beremo pri Janežiču, da umetni besedni red uporabljamo takrat, »kedar hočemo na kak posamezen člen v stavku obrniti pozornost« (Janežič, 1911, 275). Danes bi dodali »posebno« pozornost. — S tem v zvezi je posebno poučen tudi položaj partikul.

¹³ Na metrični kriterij je opozoril že Škrabec: »Pesniki, narodni kakor učeni, so postavljali enklitike tako vsled metrične potrebe.« (Cvetje XIV/1895, zv. 5, str. b.)

PROSTA STAVA

Najprej načelno o členitvi po aktualnosti, ki je glavni kriterij te stave.

Pri členitvi po aktualnosti ločimo — kot znano — tako imenovano izhodišče ali predmet stavka — jaz ga imenujem poved,¹⁴ kadar gre za del sporočila, ki se končuje s kadenco ali antikadenco — in njegovo jedro. Npr.: *Tone spi. — Zunaj je deževalo. — Rekel je, da pride.* Med izhodiščem in jedrom povedi je pogosto še prehodni del:¹⁵ *Tone je prinesel kruha.* Ta ima *je prinesel* nekakšno kopulativno vlogo.

V mnogih jezikih je zaporedje izhodiščnega, prehodnega in jedrnega dela stavka takšno, kot smo ga nakazali v stavku *Tone je prinesel kruha*, tj. najprej je na vrsti izhodišče, sledi prehod, na koncu povedi (ali dela povedi) pa je jedro. (Prvemu ortotoničnemu stavčnemu členu izhodišča sledi še klitični niz, a o tem pozneje.) Tudi za slovenski knjižni jezik (in sploh za slovenščino) velja to, vendar le v nevtralni stilski stavi. Za potrditev navajam mesto iz Trdine, ki ga je uporabljal že Breznik:

*Bil je imeniten grof. Ta grof je šel v Gorjance na lov. Velika družba prijateljev in lovcev ga je spremila. Grof ugleda medveda in skoči za njim. Medved šine v goščavo, grof za njim. Medveda izmanjka in grof vidi, da se nahaja v neznanem kraju, po katerem še nikoli ni hodil.*¹⁶

Jedra teh stavkov po vrsti so: (*imeniten*) *grof*, (*v Gorjance*) *na lov*, *medveda*, *za njim*, *goščavo*, *za njim*, *izmanjka*, *vidi*, *neznanem (kraj)*, *še nikoli*, vsa za izhodiščem. V dveh primerih, tj. v stavku *Velika družba prijateljev in lovcev ga je spremila* in *po katerem še nikoli ni hodil*, pa je jedro sporočila premaknjeno od konca stavka proti njegovemu začetku (jedri sta: *velika družba prijateljev in lovcev* ter *še nikoli*). Jedro sporočila stoji na začetku stavka v slovenskem knjižnem jeziku v povednih stavkih lahko le tedaj, če so taki deli sporočila posebej poudarjeni.¹⁷ Za

¹⁴ Prim. Slovenski književni jezik I, Maribor 1965, str. 67. V tem smislu je razumeti Breznikovo (Sieversovo) trditev, ki jo prevzema tudi naša Slovenska slovnica (1964, 346), da je stavek le po obliki samostojna celota, po vsebini pa — pogosto, bi rekel v nasprotju s Slov. slov. 1964 — ne.

¹⁵ Razmejitev izhodišča, prehoda in jedra zasluži za slovenski jezik posebno razpravo.

¹⁶ Citirano po Breznikovi razpravi v DS 1908.

¹⁷ Breznik ni ločil posebne poudarjenosti od položajne tehtnosti stavčnega jedra na koncu dela sporočila.

stavka *Velika družba prijateljev in lovcev ga je spremila* lahko mirno trdimo, da njegovemu jedru ne pritiče noben poseben pomen, zato je taka stava stilski spodrseljaj. Breznik je stavo v tem stavku tudi res grajal.¹⁸ Pač pa je inverzija stavčnega jedra še nikoli tu primerna, ker z njo čisto naravno poudarjam nekaj izjemnega.

Grafično pregledno je vse to mogoče prikazati tako:

<i>Ø</i> (= <i>Nekoč</i>)	Bil je imeniten grof.
<i>Ta grof</i>	je šel v Gorjance na lov.
<i>Ø + ga</i> (<i>Ø = tja</i>)	Spremila ga je velika družba prijateljev in lovcev.
<i>Grof</i>	ugleda medveda,
in <i>Ø</i> (= <i>grof</i>)	skoči za njim.
<i>Medved</i>	šine v goščavo,
<i>grof</i>	<i>Ø</i> (= <i>glagol premikanja</i>) za njim.
<i>Medveda</i>	zmanjka
in <i>grof</i>	vidi, da se nahaja v neznanem kraju, po katerem ni hodil še nikoli.

grof vidi

da se (= *on, tj. grof*) nahaja v neznanem kraju,
po katerem ni hodil še nikoli.

Pri vprašalnih stavkih z interogativnim pronominom ali adverbom na začetku, tip *Koga si srečal?* ali *Kam greš?*, pa jedro stavka stoji praviloma na začetku stavka ali povedi. Seveda pa je tudi tu s poudarjanjem mogoče prenesti jedro drugam. Prim. v naslednjih stavkih: *Kaj več o odkritju Amerike?* — *Kaj več o odkritju Amerike* (ne Avstralije).

V svoji knjižici o izgovoru slovenskega knjižnega jezika^{19a} sem glede intenzitetnega razmerja stavčnega jedra do ostalega dela stavka poudaril, da se stavčno jedro na koncu stavka intenzitetno ne odlikuje s kakšno izrazitostjo (kakor je mislil Breznik). Svojo težo nasproti npr. izhodišču dobiva s samim položajem na koncu stavka. (Enako je s stavčnim jedrom na začetku stavka pri vprašalnih stavkih omenjenega tipa.)

¹⁸ DS 1908.

^{19a} Slovenski jezik, Zagreb 1961.

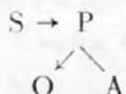
To svoje mnenje vzdržujem še danes.¹⁹ Močneje naglašen — jaz uporabljam za to izraz poudarjen²⁰ (prim. tudi češ. razliko med *přizvuk* = *naglas* — *duraz* = *poudarek*) — je samo beseda pod emfatičnim naglasom. Prim.: *Koga si srečal v mestu?* — *Koga si srečal v mestu?*.

Tako: stavčno jedro pride v stilsko nevtralni stavi na konec (pri vprašalnih stavkih omenjenega tipa [tj. pri dopolnjevalnih vprašanjih] na začetek) stavka ali povedi, izhodišče pa je pred njim (za njim pri vprašalnih). To je prvo in glavno pravilo besednega reda v slovenskem knjižnem jeziku.²¹

*

Pri členitvi po aktualnosti dobro vidimo, da so različno razporejene ne besede, temveč deli stavka, tako imenovani stavčni členi. Preden si lahko natančneje odgovorimo na vprašanje, kako si — seveda v okviru aktualne členitve — slede posamezni stavčni členi, se moramo na kratko zaustaviti ob vprašanju stavčnih členov samih.

Po mojem²² je sintaktična slika najbolj razvitega slovenskega stavka naslednja (manj razvitemu manjka lahko eden ali več stavčnih členov):

Ponazori naj nam jo stavek *Andrej je v potoku ujel ščuko*. V stavku imamo v najboljšem primeru samo te četverne stavčne člene: subjekt in

¹⁹ Tega niti Škrabec ni ločil, ko je v citirani kritiki Breznikove razprave o besednem redu (Cvetje XXV/1908, zv. 10, str. c) sicer zapisal »bolj povdarim, za kar mi gre«, prišel pa po zavrnitvi Breznikove teorije do zaključka: »Po vsem tem se bo nauk o odvisnosti besednega reda od pričakovanega ali nepričakovanega stavčnega povdarka menda težko dal vzdržati« (str. d). Pobjal pa je Breznika s tem, da sam (namreč Škrabec) ni ločil posebne poudarjenosti, to je stilsko zaznamovane, od navadne.

²⁰ Prim. Skj I, str. 142.

²¹ Prim. podobno pri F. Danešu, Intonace a věta ve spisovně češtině in sploh v praški lingvistični šoli.

²² Skj I, 68—72. Tradicionalni Slovenski slovnici so enakovredni stavčni deli objekt, adverbial in atribut (311—316). Popolnoma zgrešeno pa je njeno pojmovanje, da je kongruenčni atribut koordinativen (str. 315): »Priredni samostalniški prilastek se v sklonu ujema z ustreznim samostalnikom«, kar se nanaša na primere kot »singo potepinko«; ali: »Priredni prilastki stoje redno pred svojim imenom« (str. 348), kar se nanaša na primere tipa »neumito okno« ali »z ilovnatim prahom«.

povedek je samo po eden,²³ objektov in adverbialov pa lahko tudi po več. Atribut je zmeraj samo del kakega stavčnega člena, ali bolje: je natančnejša določitev jedra stavčnega člena. Prim.: Naš *Andrej* je *v potoku*, ki teče za vasjo, ujel *ščuko* roparico. Za predikatni atribut²⁴ primerjaj: Ves truden je berač *prispel* do vasi.

Da so stavčni členi ali njih deli lahko tudi celi stavki, kažejo primeri kot: *Rekel je*, da ne pride. — *Kdor laže*, ta krade. — ... *v potoku*, ki teče za vasjo...²⁵ Večinoma so stavčni členi le odvisni stavki, lahko pa tudi neodvisni:²⁶ *Ne hodi po tisti poti*, je nevarno. Tu imamo seveda razpor med formalno in pomensko neodvisnostjo.

Mimogrede naj opozorim, da so v stavčni strukturi poleg četverih stavčnih členov vrinjeni še tujki, tj. besede, ki izdajajo pripovedovalčevo stališče do vsebine sporočila ali njegovega dela, prim. npr. *Andrej je ba je ujel ribo*, ali: *To res ni lepo*, in tako imenovani nepravi stavčni členi, kot so medmeti, zvalniki ipd.: *Kam greš*, Janez? — Hej, *kam greš?*, ter na koncu vrivki: *Moj prijatelj* — tudi jaz ga imam — *se je odpeljal na morje*. Proučevalec besednega reda mora namreč odgovoriti tudi na vprašanje, na katerem mestu v stavku se pojavljajo taki deli sporočila.

*

Po tem ekskurzu se vrnimo k normalni tipični zgradbi stavka in se vprašajmo, v kakšnem odnosu so si glede zaporedja v govorni verigi posamezni stavčni členi; ali ima kateri prednost pred drugim, npr. subjekt pred predikatom, adverbiale pred objektom ipd.

²³ Slovenska slovnica govori o stavkih z več osebkovimi besedami (str. 510), ko gre za priredno zložen osebek. Morda bi po češkem zgledu (prim. B. Havránek-A. Jedlička: Česká mluvnice, 1960, str. 299) res bilo dobro govoriti tudi o priredno zloženem povedku; o njem, in ne o stavčnem priredju, bi po mojem govorili takrat, kadar je ves drug del stavka enak, le glagolov v osebni obliki je več, npr.: Janez se je trudil in potil ves dan. Ali: Naše rože so vse uvele in suhe.

²⁴ Iz slovenske slovnične tradicije ga je, neupravičeno, iztislil sam Anton Breznik. Za moje stališče glej Skj I, str. 70.

²⁵ Slovenska slovnica se glede tega izraža nerodno in nejasno; prim. npr. str. 525 o osebkovem odvisniku. To nerodno izražanje sem kritiziral v oceni izdaje iz 1956 (Filologija 2/1961, 288).

²⁶ Na možnosti te vrste je mislil že Škrabec, ko je opozarjal na izpuščeni veznik v zvezah tipa »Ne hodi po tisti poti, je nevarno«. V Slovenski slovnici je razmerje med prirednimi in podrednimi enakovrstnimi odnosi docela neizdelano.

Za stavčne člene v okviru obeh glavnih delov stavka (tj. izhodišča in jedra) lahko rečemo s Škrabcem, da pride prej na vrsto tisti, katerega pomenska vsebina nam je prej na misli. Odgovoriti pa si moramo na vprašanje: Kateri pa nam je prej na misli? Odgovor: prej imamo na misli znano kot neznano, med znanim pa tisto, kar je bolj znano. S tega stališča lahko razumemo zaporedje v naslednjih stavčnih dvojicah:

*Naša Marjeta pojde jutri na izlet — Jutri pojde naša Marjeta na izlet, Naša industrija se je po osvoboditvi močno razmahnila — Po osvoboditvi se je naša industrija močno razmahnila, Večerno nebo so bili zagrnili črni oblaki — Črni oblaki so bili zagrnili večerno nebo,*²⁷ *Ivan je padel, ker ni imel pravilne drže — Ker ni imel pravilne drže, je Ivan padel.*

Ali pa je vendar mogoče reči, da pride dativni objekt pred akuzativnega (genitivnega) ali adverbialne načina (v trdilih stavkih) pred predikat?²⁸ — Pri stavi klitik res velja, da stoji dativni objekt pred akuzativnim: *Poslal sem mu ga.*²⁹ Sicer rečemo tudi: *Dala sem težakom kruha in vina (plačilo).* V takih primerih morata biti dativ. in akuzativ. objekt drug ob drugem. Če nista, stoji lahko tudi akuzativni (genitivni) objekt pred dativom: *Kruha in vina sem dala težakom, mleka pa otrokom.*

Tudi prislovno določilo načina stoji lahko pred povedkom ali za njim. Primerom, kot jih navaja slovnica za svojo trditev, da »prislovno določilo načina stoji v trdilnem stavku redno pred glagolom«,³⁰ npr. *Fant je moral trdo delati* ipd., lahko dodamo nasprotnne primere iz katerega-koli našega pisatelja, npr. iz Cankarja: *Mirno teče govorica našim starim (pisateljem); tako mi je, kadar jih poslušam, kakor da bi mi šumeli od daleč notranjski gozdovi. Šele zdaj, od tujih zvokov pokvarjen, sem opazil, kako bogat je njih jezik. To bogastvo izvira iz slovenskega mišljenja in čustvovanja, ne iz Pleteršnika. Rodila se jim je beseda tako naravno, kakor jo izgovori jezik v prijetni družbi. In pripovedovali so tako naravno: izobraženi ljudje, ki so mnogo doživeli in mnogo izkusili in ki jim je Bog bil dal lepo govorico.*

²⁷ Stritar, po DS 1908.

²⁸ Glej št. 10.

²⁹ Metelko, & 97, str. 265.

³⁰ Str. 348.

[...] Že Jurčič sam, dasi komaj mlajši, ne stoji več tako krepko z obema nogama na slovenski grudi.³¹

Pripomniti moram, da je tu na videz pravilo potrjujoče *Mirno teče* invertirano, saj bi bilo običajno takole: Našim starim teče govorica mirno. Pri *Tako mi je* drugačna stava ni mogoča zaradi klitik. Adverbiale načina za predikatom v trdilnem stavku torej ni nikakršna posebnost.

Navedimo še primer, dva iz Cankarja: *Kakor je v »Verskih bajkah« očitno, da je Trdina natanko spoštoval ustno izročilo, tako in še bolj očitno je, da mu je bila v »Bajkah in povestih« tradicija narodova le snov, ki jo je porabil in obdelal po svoje.*³² Ali: *V spisih nobenega slovenskega pisatelja ni toliko »narodove duše« kakor v spisih Trdinovih in prav zato jih bo užival z vsjo slastjo in jih bo razumel do dna šele človek, ki že nekoliko boleha za nacionalnim skepticizmom.*³³

Torej je tudi položaj adverbiala modi odvisen od splošne zakonitosti o sosledju izhodišča in jedra povedi. Adverbiale modi pa res stoji večinoma — tokrat moram tudi jaz ta izraz uporabiti — pred predikatom, če je napravljen iz adjektivne besede. (Vsi primeri iz Slovenske slovnice so taki.)³⁴ Drugo so primeri kot hudo *skop človek*, kjer je prislov *hudo* v stilsko nevtralni stavi res zmeraj pred odnosnico (ta je v našem primeru *skop*), torej del atributa.³⁵ Prislov v takih primerih stopenjsko modificira pridevnik, kakor ga podobno modificirajo formanti za komparacijo: *star — starejši — bolj star*, in elacijo: *prestar*.

*

S tem je obdelana tako imenovana prosta stava v okviru sintagmatike. Kako pa so razvrščeni deli sporočila, ki so si v koordinativnem odnosu?

Popolnoma poljubno (irelevantno) je zaporedje koordiniranih elementov pri enumeraciji. Tako npr. kdo res lahko naroča v trgovini, naj mu dajo *solí, čokolade, 3 kose mila, žvečilni gumi, liter olja, ščetko za zobe in strupa za podgane*. Vendar se že tu uveljavlja mnemotehnika ali pa logična sovisnost stvari, tako da lahko pričakujemo, da se bodo

³¹ CID X, 94.

³² *Ib.*, str. 113.

³³ *Ib.*, str. 114.

³⁴ *Str.* 348.

³⁵ *Gl. Skj I*, str. 70.

zvrstila najprej jedila, nato pa sredstva za higieno ljudi in stanovanja (ali narobe). — F. Milčinski je dosegal stilske efekte z zmešanim redom sporočanja koordiniranih elementov povedi.

Sorazmerno velika svoboda v razvrstitvi koordiniranih elementov je tudi pri stavčni kopulativni parataksi, toda samo pri tisti podvrsti, ki podaja stvari (stanja, dejanja itd.), ki koeksistirajo. Prim. npr. naslednje štiri verze iz Murna:

- 1, 2 Jezero molči. Na tihem, daljnem svodu ščip samotni blede mi gori,
- 3 in kipe pod njim pogorja in slemena,
- 4 in megla vrh njih svetla leži.³⁶

Smer opisa gre od spodaj (*jezero*) navzgor (*nebesni svod*) in se nato vrača navzdol (*gore*). Torej tudi tu, posebno pri umetnikih, opažamo neki logični (ali asociativni) red; pogosto se elementi kopulativne paratakse razvrščajo po načelu klimaksa ali antiklimaksa. Poljubna razvrstitev moti, razen če pisatelj — in to v novejšem času vedno bolj — noče prav s tem ponazoriti absurdnost, slučajnost, nepovezanost dogajanja. Prav poučno je primerjati nekaj »naštevanj« iz Župančiča:

Veter gre,
orje in rije po jezeru mračnem,
moti in meša po nebu temačnem,
zganja meglé in oblake na ples.
Plane v les.
stresa hraste, vije bore,
vzburi šum od gore do gore,
pa ga vrtinči z zemlje do nebes.³⁷

Smer opisa je spet od spodaj (*jezero*) navzgor (*nebo temačno*) v prvih štirih vrsticah, in nato še enkrat (*les — gore — nebo*). Ali iz Prebujenja 2. in 3. kitica:

Tam krožijo sonca in merijo čas,
večno mirna,
brezobzirna
noč in dan teko preko nas.

Mi pa pod njimi se bijemo, vijemo,
sijemo, gasnemo,
škodimo, hasnimo,

³⁶ Slovenska književnost I (dalje SK I), 1961, 254, Murn.

³⁷ Ib., 382, Vihar.

v kupe medu in otrova si lijemo,
prostor vesoljni z željami prepletamo,
večnost v trenutek begoten ugnetamo,
z duhom za zadnjimi zvezdami grabimo,
grozo izzivamo, v dušo jo vabimo,
vriskamo, jočemo —
hočemo, hočemo.³⁸

Pri *večno mirna — brezobzirna* gre za klimaks. V drugi kitici je vodovravna (vrstična) razpostava prirednih elementov večinoma opozicionalna (npr. *sijemo — gasnemo, medu — otrova*), prav tako na sintagmatičnem področju (*večnost — trenutek*). Vertikalno se prvine razvrščajo nekako od človeka v vesolje in od tam nazaj k človeku.

Že pri stavkih kopulativne paratakse, med katere elementi je odnos zaporedja (sukcesivnosti), pa te »svobode« besednega reda ni: kar je bilo (se je zgodilo) prej, mora biti tudi prej povedano, seveda, če informacije ne podajamo z adverbialnimi izrazi in časi. Prim.:

- 1 Oj zemlja širna, zemlja lepa,
ti vsa si bila moja last;
- 2 zdaj ozka kletka me zaklepa,
ko ujel sem se v nesrečno past.³⁹

Če hočem spremeniti zaporedje elementov: *Ozka kletka me zaklepa, prej ti vsa si bila moja last.*

Sicer pa je to že bolj primer za adverzativno parataksa.

Tudi disjunktivna parataksa nima svojih členov zmeraj razporejenih poljubno (za »poljubno« razporeditev primerjaj: *Prosi ali zahtevaj, uspeh je vedno enak*), kjer pa je tudi že upoštevano normalnejše zaporedje po načelu od lažjega (lepšega) k težjemu (manj prijetnemu). — V disjunktivnih parataktičnih zvezah z velelnikom je v prvem delu sploh omenjena bolj ugodna možnost izbire kot v drugem: *Ali delaj doma ali pa pojdi v svet*.⁴⁰ Da je pri disjunktivnem priredju člene mogoče razvrstiti po načelu klimaksa, je jasno.

V vseh drugih vrstah paratakse je zaporedje soodnosnih delov docela obvezno, tj. npr. stavek, ki izraža nasprotje ali vzrok ali posledico ali

³⁸ Ib., 360.

³⁹ Ib., str. 177, Gregorčič: Ujetega ptiča tožba.

⁴⁰ Slovenska slovnica 1964, 321.

časovno kasnejše dejanje, mora stati za svojim partnerjem, nikoli pred njim. Prim. najprej kopulativno paratakso, kjer druga kitica podaja kasnejše dejanje:

1	Mračno so šli dnevi,
mračnejši od noči,
molčali so spevi,
kot slap leden molči. | 2 | Pa je vesna prišla, pa so pela dekleta,
zvečer, Talijanke na travi;
o gneča deklet, kakor cveta do cveta
nagibanje v gaja goščavi. ⁴¹ |
|---|--|---|---|

Primer za adverzativno paratakso:

1	Mir, ah, lega na zemljó,	1	Tam zunaj je sneg
2	meni ni ga moč dobiti,
ni mogoče potopiti
duše v spanje mi sladko. ⁴²		in burja nezvanka.
1	Molči ves svet pod meglo,
i jezero molči,	1	Tam zunaj je sneg
2	gosak samo tam včasih,
obupno zakriči. ⁴³	2	a tebe, nevgnanka,
le radost in smeh. ⁴⁴

V prvi kitici je opozitivni del po prvem, v drugih dveh pa po drugem verzu, kot kažejo pripisane številke. In primer za vzročno paratakso:

1	Odprite okna, odprite duri,
2	mimo jezdi vitez sveti Jurij. ⁴⁵

Dvignite glave, zakaj približalo se je vaše odrešenje.⁴⁶ Itd.

*

Nepravi stavčni členi stojijo lahko na začetku ali koncu stavka (stavčnega člena), na katerega se nanašajo, lahko pa tudi v sredi. Primerjaj npr. za medmet:

⁴¹ SK I, 584, Župančič: Mesečina.

⁴² Ib., 251, Murn: Ko dobrave se mrače.

⁴³ Ib., Murn: V mraku.

⁴⁴ Ib., 258, Kette: Tam zunaj je sneg.

⁴⁵ Ib., str. 249, Murn: Pomladanska romanca.

⁴⁶ Slovenska slovnica.

Oj, ti dekle, dekle moje,
pojdi, pojdi za menoj,
kakor veter z drobno travo
jaz igral bi se s teboj!⁴⁷

Prelepa vaša hiša, oj,
prelep je res vaš dvor
in lepa miza bela mi,
nad njo sv. Izidor.⁴⁸

Ali za zvalnik:

O *Damijan, Damijan*,
ne bodi vendar preveč bolan.

Meni ni tudi nič kaj lahko,
pa da bi skoro mi že bilo!

Pošljem rajši ti vinca pit,
da potolažim soseda te skozi zid.

Takrat potrkam, *Damijan*, ti na zid,
takrat bom mandelnov in življenja sit.⁴⁹

STALNA STAVA

Pri stalni stavi je treba najprej obdelati tipično sintagmatično zgradbo stavčnega člena ali njegovega dela, tj. kje se in v kakšnem zaporedju razvrste določila jedra stavčnega člena. Vzemimo kar primer:

<i>Otroci</i>	niso srečni.
<i>Razvajeni otroci</i>	niso srečni.
<i>Zelo razvajeni otroci</i>	niso srečni.
<i>Naši zelo razvajeni otroci</i>	niso srečni.
<i>Ti naši zelo razvajeni otroci</i>	niso srečni.
<i>Vsi ti naši zelo razvajeni otroci</i>	niso srečni.
<i>Že vsi ti naši zelo razvajeni otroci</i>	niso srečni.
<i>Že vsi ti naši zelo razvajeni otroci nove dobe</i>	niso srečni.
<i>Že vsi ti naši zelo razvajeni otroci nove dobe, ki se je začela po vojni,</i>	niso srečni.

Iz primerov se vidi, da so kongruenčni pridevniški elementi atributa pred svojo odnosnico (pred jedrom stavčnega člena ali pred jedrom njegovega dela: vsi ti naši razvajeni (*otroci*)).⁵⁰ Za odnosnico pa so samostilniški prilastki: (*otroci*) nove dobe, in izraženi z oziralnim odvisnikom: (*dobe*), ki se je začela po vojni. Primerov je mogoče naštetih poljubno tudi za kongruentni samostalniški atribut: *sinko*

⁴⁷ SK I, 252, Murn: Pesem.

⁴⁸ Ib., 254, Murn: Kmečka pesem.

⁴⁹ Ib., 258, Murn: Balada.

⁵⁰ Pozna že Metelko (str. 262), ne ve pa, da je *sin božji* ipd. stilsko zaznamovana stava. Opozarja na zapostavljeni atribut v primerih kot *živino imate res lepo*, kar je mogoče pojmovati kot predikatni atribut.

debelinko, *krava Dimka, kovač stiskač*. — Neposredno pred pridevniško sestavino atributa stoje njegovi kvantitativni determinanti, ki so ob predikatu adverbiali (prim. *zelo razvajeni = zelo je razvadel*). Taki determinanti so še: *popolnoma, preveč, bolj, bolj kot kdajkoli, nikjer, kot nikjer* itd. To spominja na predponski »kvantifikator« tipa *pre-(prelep)*. — Če bi *razvajeni* zamenjali z *vajeni*, bi temu lahko dodali dopolnilo, postaviti pa bi ga morali pred njegovo odnosnico (*že vsi ti naši vsega dobrega vajeni otroci*). Pristavčno zaporedje pa je: *že vsi ti naši otroci, vajeni vsega dobrega*.

Seveda stilistično tako zelo razviti stavčni členi niso nikaka odlika. To je preokorno. Zato stilistika navadno priporoča postaviti ali del takega prilastka ali pa tudi celega za odnosnico, torej: *že vsi ti naši otroci, vajeni vsega dobrega*. Toda to zdravilo v našem primeru odpove, ker za jedrom stavčnega člena (za odnosnico) že imamo del atributa (namreč *nove dobe* oziroma *nove dobe, ki se je začela . . .*). (Torej bi bilo treba najti drugo rešitev, ki pa se ne tiče vprašanja besednega reda.) Sicer pa si res velja zapomniti načelo, da atribut z natančnejšimi determinacijami — posebno še, če bi se sicer na začetku nakopičilo več predlogov, postavljamo za odnosnico.⁵¹ Namesto *v za tiste čase zelo zanimivem članku* torej *v članku, za tiste čase zelo zanimivem . . .*

Kadar je v sintagmatično zloženem atributu več pridevnikov, stoji kvalitativni pred diferencialnem, npr. *dober beli kruh, nov mešalni stroj, lepa ljudska skupščina, majhne gozdne živali, pokvarjen kravji sir, ubogo slovensko ljudstvo, hladno jesensko jutro, trudne popoldanske ure*. Posebno zanimivi so v tem pogledu primeri tipa *slovensko ubogo ljudstvo*, ki kažejo, da je tudi kvalitativni pridevnik lahko razločevalni atribut. Tu imamo primer, da je prvotni pojem *ubogo ljudstvo* natančneje določen še s kakim pridevnikom, ta pa se postavlja pred prvotno dvodelno poimenovanje (v našem primeru pred *ubogo ljudstvo*).

Glede adjektivnih pronominov je tipično stalno zaporedje iz našega primera, torej *vsii ti naši otroci*. — Pred odnosnico se nahaja tudi posesivni genitiv osebnega zaimka, npr. *njega oče = kot njegov oče*, čeprav bi tak genitiv samostalniške besede »moral« stati za odnosnico (*hči polkovnika X.*).

⁵¹ Splošno znano.

Kongruenčni adjektivni atribut stoji v stilsko nevtralnih stavi v nekaterih primerih vendarle za svojo odnosnico. Mislim na primere kot *Aleksander Makedonski* ali *Dušan Veliki* in na moderne domače ženske priimke tipa *Vida Tomšičeva*, *Marja Boršnikova* ipd. Mislim vendarle, da se tip *Vida Tomšičeva* doživlja kot rahel stilem, v smislu literarnosti ali meščanskosti.⁵²

Splošno znana je stalna stava pri kvantitativnih izrazih; odnosnica je za števniskim atributom: trije *ljudje*, sedem *ljudi*, pri sedmih *škratih*, petero *čutov*, s peterimi *čuti*, mnogo *ljudi* (prim. *mnogi ljudje*). Glavni števniki stoji pred množilnim (dve dvojni *žganji*). Tudi izrazi kot »množica *ljudi*« se dajo na videz tretirati enako, vendar na podlagi enakovrednega »*ljudska množica*« vidimo, da je odnosnica *množica*. Prim. še sklonljivost odnosnice: *množica ljudi*, *množice ljudi* itd.

*

153 Tudi pri klitikah⁵³ je treba odgovoriti na dve vprašanji: Kako si slede druga drugi, npr. glagolske *sem* itd., *bom* itd., bi pronominalnim (*me*, *mi*, *me*), potem pa, na katerem mestu v stavku se sploh lahko zvrstijo.

Glede prvega je treba reči, da so glagolske sedanjiške klitike pred *zaimenskimi*: *sem se*, *sva te*, *ste ga*, *so jo*, *sva jima*, *le je* (3. os. sg.) je za njimi: *me je*, *te je*, *naju je*, *jima je* ipd. Tudi *bi* je vedno pred pronominalno klitiko: *bi me*, *bi ji*, *bi vama* itd. Zato pa je *bom* itd. vedno za pronominalno klitiko: *ga bom*, *mu bom*, *mu ga bom* itd. Prikazano tabelarno:

Dal sem (si, smo, ste, so, sva, sta, sta; bi) *ga*.

Dal ga je (bom, boš, bo, bomo, boste, bodo, bova, bosta, bosta).

Primerjaj še tipično *bi ga bil dal* in *naj bi ga dal*, *naj bi ga bil dal*, kar kaže, da se *naj* postavlja zmeraj na začetek take klitične vrste, *bil* pa (kot klitika *seveda*) na njen konec. Zaporedje *bi naj* namesto *naj bi* je narečno.

⁵² *Tomšičeva Vida* je navadna apelativna atribucija.

⁵³ Te stvari je dobro zastavil že Metelko, sedaj so v Slovenski slovnici 1964 navedeni samo primeri, brez vsakršne razlage (str. 349). Manjkajo primeri z *bi*, *naj bi*.

Refleksivni *se* (in *si*) se postavlja med glagolsko in pronominalno klitiko: *Hotel sem se ga otresti, Hotel bi se ga otresti — Dal sem si ga prinesli, Dal bi si ga prinesli, Dal bi si ga bil prinesli.*

V klitični verigi stoji, kot smo že videli, dativni objekt vedno pred akuzativnim: *daj mu ga, si jim jih privoščil?*

Klitike so tudi vezniki in predlogi. V stilsko nevtralni stavi stoje konjunkcije vedno pred odnosnico. Tudi vezniki stoje na začetku odnosnega dela sporočila, tj. *ga* uvajajo. Primera za oboje: *Stal je pred poslopjem. — Vse je izblebetal, ker se je bal.* O posebnostih pri vezniku *pa* in *da* in o nekaterih tistih, ki so po izvoru prislovi, bo govor kasneje.

*

V stilsko nevtralni stavi imajo klitike svojo stalno mesto v okviru stavka, katerega del so. — Kako je s temi stvarmi?

Že Skrabec je odgovoril na to vprašanje takole: »Smemo reči, da je v naši slovenščini sploh dobro ohranjen stari red, ki pravi, da stoje enklitike na drugem mestu v stavku.«⁵⁴ Že prej je isto povedal tudi M. Murko: »Enklitike stoje v slovenščini takoj po prvi naglašeni besedi v stavku.«⁵⁵ In je navajal: *Nič se ne boj, Vse jej je bilo novo, Res je naša literatura malo dete v zibeli.* Da je Murku bila »prva naglašena beseda v stavku« stavčni člen z ortotonično besedo, nam dokazuje naslednja njegova trditev: »Enklitike ne smejo ločiti pridevnikov od samostalnikov, isto tako ne besed, katere so po pomenu tesno zvezane.«⁵⁶ Primeri: *Njune pesmi so si podobne, Nič novega bi ne vedel, Tudi to se je zgodilo.*

V zloženem stavku stojijo klitike takoj za vezniškimi besedami, kot je ugotovil že M. Murko!⁵⁷ preprosti primeri so npr.: *Rekel sem mu, da se bo stvar slabo končala. — Kakor si si postlal, tako boš ležal. Ne vem, ali me razumeš.*

⁵⁴ Cvetje XIV/1895, zv. 4, str. b.

⁵⁵ LMS 1892, 75.

⁵⁶ *Ib.*, str. 74. — Slovenska slovnica 1964 se izraža neprimerno, ko glede tega trdi, da stoje enklitike »za prvim pojmom v stavku« (str. 548). Čisto sodobno zveni Skrabčevo pravilo, da stoji klitika za »mnogobesednim prvim členom stavka« (Cvetje XIV/1895, zv. 4, str. c; členom podčrtal J. T.).

⁵⁷ Zametoval je po srbohrvaščini prevzeto stavo »Kam greš?« vprašal jo je Janez. Dobro je vedel, da je te vrste stava slovenska le v primerih, ko se hoče poudariti kak stavčni člen; navaja: *Ker bojim se namesto ker se bojim* (str. 75). Tako še: Da bi pa kdo ne mislil, da črevljev nima, nosil je je z bekovo trto prevezane čez rame.

Tudi za vprašalnimi partikulami takoj stoje klitike: *Ali si videl, kako se je pognal v boj? Mar ne veš, da se to ne sme?* Starinski li pa stopi za klitiko: *Si jih li videl*. Pri *mar* je to prav tako mogoče: *Si jih mar videl?*

Kadar je odvisni stavek pred glavnim, se glavni začenja s klitiko:⁵⁸ *Čeprav sem vse vedel, mu marsičesa nisem mogel povedati*. To se razume iz pravila, da se klitika postavlja za prvim stavčnim členom, ta pa je tu izražen z odvisnikom. Tako razlagamo tudi stavo klitike po premem govoru, kjer je dobesedni navedek (premi govor) samo objekt spremnega stavka: *»Takoj pojdi domov,«* mi je rekel. Isto velja za na videz izjemo *»Ah, kaj bi!«* je zamahnil z roko, kjer je glagol dicendi izpuščen. V vseh teh primerih je 19. stoletje močno blodilo s svojim »slovanjenju«. Toliko večja je zasluga p. Ladislava, Škrabca in Murka, ki so se borili proti temu zlu.

Klitike pa stoje v slovenščini lahko tudi na absolutnem začetku stavka (povedi). Že Murko je navajal primere kot *Se kralj Matjaž oženil je*.⁵⁹ Škrabec je s tem v zvezi pisal,⁶⁰ da sme stati klitika na absolutnem začetku le tedaj, če je ortotonični prvi stavčni člen, kateremu klitika po pravilu sledi (ali kot je bilo omenjeno, tudi vprašalna partikula ali vezniška beseda) izpuščen. Primere je navajal take: *Le hitro pojdi, je daleč* (za: [ker] je). — *Ptičar pravi: Aha! se je že vjela* (za [senica] se je že). — *Te zébe?* (za [Ali] te ...) — *»Ne sme pa po pravici stati enklitika na prvem mestu,«* je pisal Škrabec,⁶¹ »kjer ni spred nič izpuščenega, ali bi se vsaj ne bilo imelo nič izpustiti.« S tega stališča je v nasprotju z M. Murkom grajal primere kot *Se kralj Matjaž oženil je, Je znala obljubit*, je *znala odreči*, in celo začetki pripovedovanj tipa *Bil je imeniten grof* mu niso bili po godu. Stare primere *Je bil pak en judovski mož v gradi Suza* je razlagal z vplivom grških in latinskih svetopisemskih originalov. Primerov, kjer o takem vplivu ni mogoče govoriti, pa vzročno ni raziskoval. — Tip *Bil je imeniten grof* se po mojem dá razložiti z ortotoničnostjo pomožnika v takih primerih, *Je znala obljubit* pa si lahko razlagamo kot *Urška je znala obljubit*, torej, da je tu izpuščen osebek. Drugi taki primeri so stilsko označeni, kot bomo še videli.

*

⁵⁸ Registrirano že pri Škrabcu.

⁵⁹ LMS 1892, 84.

⁶⁰ Cvetje XIV/1895, zv. 4, str. d.

⁶¹ Ib., zv. 5, str. b.

Poudarne partikule stojе pred stavčnim členom ali njega delom, na katerega se nanašajo:

Zdaj si pa le izberi, Si vendar prišel, Že hodi tako, da ni za nikamor, Posebno moram povedati, da nisem bil tam, Prav skakal je od veselja, Tudi delal je samo, kar se mu je ljubilo, Ko bi vsaj molčal. Le (samo) ti si prišel, Že včeraj sem ti rekel to, Posebno oče te mora biti vesel, Prav tega nam je še manjkalo, Tudi Tone je bil na izletu, Vsaj besedico bi lahko spregovoril.

*

Če je sintagmatična enota pretrgana z vokativom ali interjekcijo ali z vrinjenim stavkom za prvim stavčnim členom, stoji klitika šele za takim vrivkom. Murko:⁶² *Človeka, ptica, se mi boj. — Drug konj, se ve, bi te brcnil.* Iz Gregorčiča⁶³ navajam: *Postrigli, oh, so mi peruti.* Vendar v takih primerih tudi položaj takoj za prvim stavčnim členom (torej: *Drugi konj bi te, seve, brcnil*) ni slabši.

Že Metelko⁶⁴ je opozoril na stalno stavo osebka in predmeta, če sta oblikovno enaka in se nahajata — bi dostavili — v samostojnem sporočilu-stavku. Metelko navaja npr. *Bolezen enega dne močno telo premaga.* Prim. še: *Matere imajo rade hčere, Tele gleda žrebe* ipd.

*

Stalno besedno stavo predvidevajo tudi nekatere figure. Opozorim naj le na hiazem, toda to spada v stilsko zaznamovano stavo.

POSEBNE ZANIMIVOSTI

Že M. Murko je opazil, da besedni red lahko odloča tudi o pomenu posameznih besed. Tako je za *ali* navajal⁶⁵ stavka: *Ali ni je še prineslo — Ali je še ni prineslo.* Prvi je trdil, drugi nikalen, pravi. Kot se vidi,

⁶² L. c., str. 81.

⁶³ SK I, 177, Gregorčič: Ujetega ptiča tožba.

⁶⁴ L. c., str. 261.

⁶⁵ L. c., str. 75.

je *ali* v prvem adverzativna konjunkcija, v drugem pa interogativna partikula.

Naj bo dodano še nekaj takih zanimivih primerov.

V slovenskem knjižnem jeziku so relativni pronomeni sicer formalno različni od interogativnih in indefinitnih, imamo pa vendarle enega, ki ni, namreč *kateri*. Pri tem se pojavlja vprašanje, kako se ločita interogativna in relativna funkcija te besede, saj se v obeh primerih pronomen nahaja takoj na začetku: *Kateri hoče iti peš na grad?* — *Kateri hoče iti peš na grad, naj se javi*. Razlika je podana s stavčno intonacijo. V vprašalnem stavku je jedro povedi *kateri*, pri relativnem pa očitno ne. — Seveda pa je tudi tu tako, da se oziralni zaimki rabijo samo v odvisnih stavkih, vprašalni pa v glavnih in odvisnih. In ko smo že zadeli na redundanco, pripomnimo še, da je formalna zaznamovanost relativnih pronominov (prim. *kdor* — *kdo*) docela redundantna. Sicer je pa znano, da je v precejšnjem delu slovenskih narečij sploh ni.⁶⁶

Od besednega reda je odvisen tudi pomen besede *sicer*. Kot veznik kavzalne paratakse se rabi vedno na začetku drugega neodvisnega elementa paratakse: *Poberi se, sicer se ti utegne še kaj pripetiti*.⁶⁷ Če pa *sicer* lahko prestavim na kako drugo mesto v stavku, je to izraz koncediranja: *To je sicer lepo, je pa zame predrago*. In na začetku samostojnega stavka ima *sicer* še drugačen pomen: *Sicer me pa to nič ne briga*. (V nemščini so ti pomeni po vrsti: *sonst, zwar, übrigens*.)

Takšnih primerov, kot je *sicer*, imamo pri nepravih (tj. adverbialnih) veznikih tudi *sicer* še več. Omenil bi samo še *zakaj*, ki je najprej adverb vzroka (*Zakaj si danes tako vesel?*), v prirednem odnosu do dejanja, ki mu podaja razlog, pa se spremeni v vezniško sredstvo: *Vesel sem, zakaj (= ker) po dolgih letih sem prejel pismo od mladostnega prijatelja*. (Tu klitika ne more slediti besedi *zakaj*, kakor *sicer* mora slediti prav tako kavzalnemu, toda hipotaktičnemu *ker*.)

Adverzativna konjunkcija *pa* se v slovenščini lahko postavlja tudi za prvim stavčnim členom stavka, ki je v vsebinskem nasprotju s prvim: *Vsi so prišli na sestanek, Tone pa je ostal doma*. Nasprotje tega je: *Mimo mene si šla, pa te nisem spoznal*. Od veznikov kavzalne paratakse je tak (prislovni) namreč: *Stari Planjavec ni bil ne doma ne v cerkvi varen, metalo ga je namreč božje*.

⁶⁶ Prim. razliko med interogativnim in indefinitnim *kdo*: *Kdo je pred vrati?* — *Je kdo pred vrati?*

⁶⁷ Po Slovenski slovnici.

STILSKO ZAZNAMOVANA STAVA

Do stilsko zaznamovane stave besed pridemo tako, da spremenimo stilsko nezaznamovano. Najtipičnejša stilsko zaznamovana stava je, če je pri povednih in podobnih stavkih jedro povedi pred njenim izhodiščem (ali za njim pri določeni vrsti vprašalnih stavkov). Že na začetku smo iz strnjene besedila navajali Trdinov stavek *Velika družba prijateljev in lovcev ga je spremila*. Iz otroškega govora poznam inverzivne primere kot *Oče kje je?* Breznik ni mislil na stilsko zaznamovanost ko je naslednje Stritarjevo besedilo popravljal tako, kot kaže njegov drugi zapis:

Črni oblaki so bili zagrnili večerno nebo. Kakor čreda gladnih volkov je tulil veter okoli voglov. Živina je tulila po hlevih in zver se je plašno skrivala... *Večerno nebo so bili zagrnili črni oblaki. Veter je tulil okoli voglov. Kakor čreda gladnih volkov. Po hlevih je tulila živina in plašno se je skrivala zver...*⁶⁸

Prim. še iz Milčinskega:⁶⁸ *V kapelici [...] je visel zvon iz čistega srebra, rahlo ga je kraljična zazibala in zvon je zapel. Pel je zvon in razlegal se mu je čisti glas po dvoranah in vežah, po trgu in cestah. Ali: Obupaval je Zlatolas, puščavnik pa ga je z blago besedo poslal naprej.*⁷⁰ Tu je posebno zanimiv »odvečni« *zvon*, ki pa ravno zato povzroča stilsko zaznamovanost.

Stilsko zaznamovana stava pa je mogoča tudi v okviru sintagmatično zloženega stavčnega člena. Splošno znani so primeri kongruenčnega adjektivnega atributa za odnosnico in substantivnega (kongruenčnega ali nekongruenčnega) pred njo, kakor nam ga ponazarja en sam verz iz Prešernove pesmi: *Dni mojih lepši polovica kmalo, mladosti leta! kmalo ste minule* (za normalno, *lepši polovica mojih dni, leta mladosti*).⁷¹ Takih inverzij je v pesmih nekaterih umetnostnih obdobjih, npr. romantike, vse polno, v drugih jih je manj ali sploh ne. Tudi takšne inverzije pritegujejo stavčnemu členu, v katerem se nahajajo, posebno pozornost in so še danes prav običajne.⁷²

⁶⁸ Cit. po DS 1908.

⁶⁹ Tolovaj Mataj, MK 1965, str. 98.

⁷⁰ *Ib.*, str. 101.

⁷¹ SK I, 57.

⁷² S tem v zvezi opozarjam na nenatančno pojmovanje invertiranega kongruenčnega adjektivnega atributa v Slovenski slovnici 1964, str. 348: »Priredni

Posebej velja opozoriti še na primere, ko so zaradi poudarjanja premeščene celo klitike. Že Murko je navajal primere s klitiko na »nepravem« (po teoriji) mestu, kot npr.: *Tam Turkom je napijala za Tam je napijala*⁷³ *Turkom*. Tu je klitika prišla za drugi stavčni člen zato, ker se je zaradi poudarjanja vrnil prednjo tisti, ki bi bil sicer za klitiko. — Škrabec je navajal primere, v katerih so klitike same poudarjene in na absolutnem začetku stavka (sporočila): *Sò pa eni mej vami, ki ne verujejo*. (Tako so pisali že protestanti, vendar sò tu ni klitika.)

V stilsko zaznamovani stavi je klitiko mogoče postaviti celo med prilastek in odnosnico, tj. med dele sintagmatično zloženega stavčnega člena. Škrabec je, upoštevajoč hrvaške primere kot *Moj se brat ženi*, sicer trdil,⁷⁴ da je slovensko edino *Moj brat se ženi* (*Hrabri Jurišič se je hrabro boril*), toda ko bi bil naletel na primere, kakršne sem izpisal iz Milčinskega, tega gotovo ne bi bil storil. (Enako je mogoče vriniti sploh predikat.) Prim.: *Kraljica je bila lepa kakor mlado jutro, velela mu je sestri na spojo desno stran in še ga je vprašala, kake ji prinaša novice*.⁷⁵ — *Devet je hodil dni, hodil jih je deset in še sledu ni našel svojega kraljestva*.⁷⁶ — *Pastir reče: »Vrh hruške moram, drugih nimam želja*.«⁷⁷ — *»Ostani pri meni,« mu je prigovarjala, »za proega mi boš služabnika in svetovalca!*«⁷⁸ Tak primer je Škrabec lahko bral že pri Murku:⁸⁰ *Na starem so trgu pod lipo zeleno trobente in gosli in cimbele pele*.

Zanimivi so tudi primeri, ko je zamenjano zaporedje koordiniranih delov povedi, kot npr. pri Prešernu: *Z Avrelijem Droh se več ma*

prilastki [npr. rimski prestol] stoje redno pred svojim imenom. Pomni. Drugačna stava je slogovna posebnost, ki v današnji prozi skorajda ni več v rabi, kvečjemu v zelo privzdignjenem govoru, največkrat pri svojilnem zaimku: *Nebesko lepi njen obrazek*. [...]« Splošno znano je npr., da so pridevniški prilastki za odnosnico tudi v kletvinah (*strela gromska, hudič prekleti*) in sploh v emocionalno determiniranih izjavah (npr. *baba prekanjena ti*) tudi v navadnem občevalnem jeziku, torej zakaj ne tudi v prozi. Tudi v poeziji take inverzije niso samo okras, temveč imajo lahko tudi svojo prvotno funkcijo posebnega poudarjanja (prim. pri Prešernu: *Po cerkvah tvojih hodil sem, Ljubljana*, SK I, 64, sonet Je od veselga časa teklo leto).

⁷³ L. c., 73.

⁷⁴ Cvetje 1895, zv. 5, str. c.

⁷⁵ Ib., zv. 4, str. b.

⁷⁶ Tolovaj Mataj, 99.

⁷⁷ Ib., str. 101.

⁷⁸ Ib., str. 113.

⁷⁹ Ib., str. 125.

⁸⁰ L. c., str. 74, po Prešernu.

v bran ne stavi,⁸¹ kar ima vrednost *Droh* in Avrelij... — Stilska razgibanost koordinativnega odnosa se dosega še tako, da se med koordinativne dele vrine sintagmatski element: *Kraljevska milost, dajte, da grem prej uro ali dve na šetnjo in pohaj, da mi slast pride in mik za tolikšno gostijo!*⁸²

Tudi veznik *da* je mogoče zapostaviti. Naša pravopisna tradicija odsvetuje primere kot *ne vem, kje da je bil*⁸³ (objektni stavek, uveden z vprašalnim zaimkom ali prislovom). Primeri kot *kako da noče priti* se razlagajo z elipso: *kako je to, da noče priti*. Tip *lovec da je bil pri tem ranjen* si razlagam z izpuščenim glagolom dicendi (*lovec, pravijo, da je...*).

*

Take so glavne značilnosti in zakonitosti slovenskega besednega reda. Objektivnost razodetih spoznanj je mogoče preizkusiti ob naslednjem Prešernovem sonetu, ki ima v drugem zapisu navadno stavo.

Vrh sonca sije soncov
cela čeda
po neba svitlih potih razkropljena;
od sonca, ljubga svojga, zapušena
jih zemlja celo noč z veseljam gleda:

Vrh sonca sije cela čeda soncov,
razkropljena po svitlih potih neba;
zapuščena od sonca, svojga ljubga,
jih gleda zemlja z veseljem celo noč:

ko se zlati oblakov truma bleda,
nazaj pripelje zarja ga rumena,
tak zemlja je v ljubezni vsa zgubljena
de vanje ne obrne več pogleda.

ko se zlati bleda truma oblakov,
ga rumena zarja pripelje nazaj,
je vsa zemlja v ljubezni tako zgubljena,
de vanje ne obrne več pogleda.

Kar zvezd nebo, deklet ima Ljubljana;
rad ogledujem vas cvetečolične
ljublanske, ljubeznive gospodične!

Ljubljana ima deklet, kar nebo zvezd;
rad vas ogledujem cvetečolične,
ljubeznive ljubljanske gospodične!

Al dragi taka moč je čezme dana,
de pričo nje sem slep za vse device,
zamaknjen v mil obraz srca kraljice.

Al čezme je dana dragi taka moč,
de sem pričo nje slep za vse device,
zamaknjen v mil obraz kraljice srca.

⁸¹ SK I, str. 78, Prešeren: Krst pri Savici, Uvod.

⁸² Tolovaj Mataj, str. 115.

⁸³ SP 1962, str. 175.

Summary

The author first of all calls the reader's attention to the fact that the problem of word order in Slovene language is comparatively little examined and he makes a link between this fact and a small number of studies in Slovene syntax that have been written by now. He also calls the reader's attention to the fact that in *Slovenska slovnica* (The Slovene Grammar), written by four authors (A. Bajec, R. Kolarič, M. Rupel, J. Šolar), there are not even collected the positive results that have been achieved by the scientist studying the word order in Slovene so far, namely, by F. Metelko, M. Murko, S. Škrabec and A. Breznik.

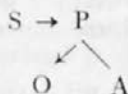
Short definitions of kinds of word order are given next (stylistically neutral and marked, and with neutral the two subdivisions, namely, free and compulsory) and criteria that are decisive for the position of words and parts of speech: they are divided according to their actuality (*actual division of the sentence* or *contextual organisation of utterance*), cliticness, special stress (= poudarek).

*

There follows a detailed analysis of the stylistically neutral word order.

1. The main criterion of the free word order is the division according to the contextual organisation of utterance. (It was introduced in Slovene linguistics by A. Breznik in 1908.) There are the starting point (theme) and nucleus (rheme) of the utterance (e.g. *Marjeta* *pojde na izlet*). The nucleus is after the starting point (*Marjeta*), as long as the examples of the type: *Kam greš?* are not in question; there the nucleus is at the beginning. Between the starting point and the nucleus there can be a transition (*pojde*).

2. In the described framework of contextual organisation of utterance it is not the words that are ordered, but parts of speech, i.e. subject, predicate, adverbial and object. As the notion about parts of speech are diverse the author explains his views concerning this problem: The scheme of the most developed sentence includes at most 4 parts of the sentence (subject = S, predicate = P, objects = O, adverbials = A). The scheme is then the following:

(The trends of syntactic influences are marked with arrows [congruence and rection]). An attribute is just a part of a part of speech, e.g.:

S	A	P	O
<i>Andrej</i>	<i>je v potoku</i>	<i>ujel</i>	<i>ščuko</i>
<i>Naš Andrej</i>	<i>je v potoku, ki teče za vasjo</i>	<i>vesel ujel</i>	<i>ščuko roparico.</i>

3. Parts of speech in the starting point and in the nucleus follow with regard to the principle: from known (better known) to unknown. The adverbials of manner also follow this rule, as Breznik had already established, but in Slovenska Slovnica the old, wrong opinion is still stated.

4. The succession of coordinated elements of message is dealt with the type *oče in mati — mati in oče: vidim, a nočem*. A greater irrelevance of sequence of coordinated elements is established only with "non-qualified" enumeration and in copulative parataxis with coexistent elements. In other cases the succession is regulated; as in the copulative parataxis with successive elements and in adversative, causal and consecutive parataxis, partly also in disjunctive parataxis. With the free succession of the elements of parataxis there is special attention paid to the principle of distribution in the sense of climax or anticlimax.

5. There is also discussed the position of the interjections and vocatives.

6. In the chapter dealing with compulsory order first of all a typical complex syntagmatic structure of parts of speech is discussed (*že vsi ti naši zelo razvajeni* [var. *vsega dobrega vajeni*] *otroci nove dobe, ki se je začela po drugi svetovni vojni*). The nucleus of the part of speech (*otroci*) is preceded by an adjectival congruent part of the attribute, together with the adverbial (*zelo*) and the objective (*vsega dobrega*) determinants, after the nucleus there is the substantival part of the attribute.

7. The compulsory succession of various adjectival words is also stated (pronouns, adjectives, numerals).

8. A typical succession of clitics is: *sem, si ...* and *bi* stand before a pronominal clitic, *je* and *bom* after pronominal clitic, the one in dative case stands before the accusative (genitive) one. Reflexive clitics (*se, si*) stand between the verbal and pronominal clitic. Propositions stand before the led part of a message, conjunctions before the part to which they refer (rare exceptions are *namreč, pa*).

9. A clitic or group of clitics stand after the first part of speech that has an orthotone word (*Nič se ne boji! — Kako se imenujem, me vprašáš?*), after conjunction (*Kriči, ker se boji*), after the interrogative *ali* (*Ne vem, ali me razumeš*). — At the absolute beginning of an independent clause the clitic can stand if the first part of speech (either conjunction *or = ali*) is not present because of an ellypsis (*Le hitro pojdi, je daleč*).

10. The particles stand before that part of speech or part of it upon which they refer to.

11. If the first part of speech is followed by an insertion the clitic stands after or before it (*Drug konj, se ve, bi te brcnil — Drug konj bi te, se ve, brcnil*).

12. Whenever the forms for nominative case and accusative case are not morphologically differentiated there is also in Slovene language the compulsory succession subject — object (*Matero imajo rade hčere*), that, of course, in a message that is not influenced by the context.

*

Stylistically marked word order.

The most typical form of the stylistically marked word order is seen in the transfer of the nucleus of the utterance to an untypical position. Inversions in the frame of a syntagmatic composed part of speech are another characteristic form. There is specially stressed the transfer of the clitic to an untypical position.

In the final part of the study several uncommon examples are discussed, and the study is concluded with sonnet by Prešeren written in a stylistically neutral word order too.